

Maria Łukawska

Szkoła Podstawowa nr 4 im. Mikołaja Kopernika w Tarnobrzegu
Karpackie Towarzystwo Naukowe i Oświatowe w Krośnie

AGRESJA ELEKTRONICZNA WŚRÓD DZIECI W MŁODSZYM WIEKU SZKOLNYM

Streszczenie (abstrakt): Agresja jest zjawiskiem towarzyszącym człowiekowi od zarania dziejów. Współczesna rzeczywistość ujawniła nowe oblicze tej osobliwości. W niniejszym artykule ukazano znaczenie agresji elektronicznej przejawianej przez uczniów klas młodszych. Opierając się na literaturze przedmiotu przytoczono podstawowe pojęcia związane z cyberprzestrzenią. Zwrócono uwagę na konieczność zapobiegania przejawom zachowań agresywnych uwidaczniających się w sferze fizycznej edukacji dzieci. Wskazano rodzaje agresji i wyjaśniono znaczenie agresji elektronicznej. Wyszukiwano wnioski wynikające z własnych obserwacji i badań naukowych tego zagadnienia.

Słowa kluczowe: agresja elektroniczna, dzieci, cyberprzestrzeń

ELECTRONIC AGGRESSION AMONG CHILDREN AT A YOUNGER SCHOOL AGE

Abstract: Aggression is a phenomenon accompanying man from the dawn of time. Contemporary reality has revealed a new face of this peculiarity. This article shows the importance of electronic aggression manifested by students from younger classes. Based on the literature on the subject, the basic concepts related to cyberspace were presented. Attention was drawn to the need to prevent manifestations of aggressive behaviors that are visible in the sphere of physical education of children. The types of aggression are indicated and the importance of electronic aggression is explained. Conclusions were put forward resulting from my own observations and research on this issue.

Keywords: electronic aggression, children, cyberspace

Wprowadzenie

Agresja to zjawisko stale towarzyszące istotom żywym w realnym świecie przyrody. W otoczeniu fauny i flory dotyczy głównie walki o przetrwanie. W środowisku człowieka przybiera różnorodne oblicza odnoszące się zarówno do sfery fizycznej, jak i psychicznej. Agresja przejawia się w słowie (krzyk, oskarżenia, złośliwość, szyderstwa) i aktywności fizycznej (bójki). Badacze psychologii społecznej rozumieją agresję jako popęd wrodzony, który działa podobnie jak popęd seksualny, nie utożsamiają jej z zachowaniem. Analitycy agresji uważają, że u podłoża tego popędu leży wiele czynników biologicznych, wpływ na rozwój agresji mają hormony czy geny. Gdy agresja skierowana jest na siebie, nosi miano autoagresji. Zjawisko to może powstawać też w efekcie psychomanipulacji, której przykładem jest izolowanie, nieodzywanie się, obrażanie czy spóźnianie się. W pewnym sensie

może mieć wydźwięk pozytywny, a mianowicie jako agresja prospołeczna chroni interesy jednostki i społeczeństwa. Badacze problematyki agresji uważają, że przyczyną zachowań agresywnych są nieprzychylnie, kłopotliwe i nieprzyjemne sytuacje i stany, na jakie narażona jest jednostka. Do zachowań agresywnych przyczyniają się zatem czynniki zewnętrzne, wywołujące gniew, lęk, złość, wzburzenie, rozdrażnienie, ból czy nudę. Wśród dzieci w młodszym wieku szkolnym coraz częściej dostrzega się nieumiejętność interpretowania sytuacji frustrujących nierzadko wynikających z niemożności zaspokojenia potrzeby miłości, szacunku, uznania czy bliskości. Źródeł agresji upatruje się nie tylko w czynnikach biologicznych, ale również psychologicznych i środowiskowych.

Od zarania dziejów była ona wszechobecna w prywatnej przestrzeni życiowej, zawodowej i edukacyjnej. W dalekiej przeszłości mogła przyczynić się np. do zdobycia przywództwa w grupie czy zyskania lepszego pożywienia. Jeszcze kilkanaście lat temu nikt nie sądził, że może ona przybrać wymiar agresji elektronicznej z zawrotną prędkością rozprzestrzeniającej się w cyberprzestrzeni. Zawsze jednak należała ona do skrajnie nieakceptowanych społecznie zachowań przynoszących straty jednostce i społeczeństwu.

Aktualnie należy pamiętać, aby we współczesnej przestrzeni edukacyjnej nauczyć dzieci konstruktywnego zapobiegania zachowaniom agresywnym. Celem skutecznego przeciwdziałania przemocy jest zapewne okazywanie dziecku miłości i akceptacji, szacunku i zaufania oraz zapewnienie dziecku poczucia bezpieczeństwa. Pragnąc osiągnąć zamierzone cele, trzeba nauczyć dziecko samodyscypliny i odpowiedzialności oraz umiejętnego rozpoznawania i konstruktywnego wyrażania własnych emocji. Istotne jest również rozwijanie takich umiejętności interpersonalnych, jak komunikowanie się, empatia, asertywność, tolerancja, współpraca czy zdroworozsądkowe rozwiązywanie konfliktów. Na tym etapie rozwoju ważne jest odkrywanie, wzmacnianie i pogłębianie zauważonych zainteresowań oraz inspirowanie dzieci do organizacji kreatywnego spędzania czasu wolnego.

W niniejszym artykule poruszono kwestię agresji elektronicznej, odnosząc to zjawisko do uczniów klas młodszych.

Czym jest agresja elektroniczna?

Agresję definiuje się jako umyślne działanie mające na celu wyrządzenie komuś lub czemuś krzywdy (fizycznej lub psychicznej). W literaturze przedmiotu agresję postrzega się też jako czynność charakteryzującą się wrogimi myślami i życzeniami czy biernością w postaci braku udzielenia pomocy¹.

Agresja elektroniczna jest jednym ze współczesnych zagrożeń coraz częściej poruszanym w dyskusjach medialnych i naukowych. Na świecie prowadzone są badania dotyczące problemu agresji elektronicznej, negatywnego wykorzystywania nowych technologii oraz wspierania ich pozytywnych zastosowań w edukacji. Z dotychczasowych badań wynika, że współczesne działania elektroniczne uczniów często upośledzają aktywność dzieci, przyczyniają się do dysfunkcjonalności zachowań przejawiając się „specyficznym typem agre-

¹ Zob. M.R. Jabłońska, *Człowiek w cyberprzestrzeni. Wprowadzenie do psychologii Internetu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018, s. 99.

sji elektronicznej stanowiącej zmodyfikowany odpowiednik tradycyjnego bullyingu, znanego z placówek oświatowych”².

Zdaniem Jacka Pyżalskiego pojęcie agresji elektronicznej dotyczy „wszystkich aktów agresji, w których narzędziem realizacji są telefony komórkowe lub internet”³. Autor ten przytacza różne rodzaje agresji elektronicznej, odnosząc je do typu ofiary i wymienia agresję wobec: pokrzywdzonych, celebrytów, uprzedzeniową, wobec nieznajomych (przypadkową) oraz mobbing elektroniczny⁴.

J. Pyżalski określa „współczesnych młodych ludzi jako cyfrowych tubylców”⁵. Jego zdaniem są to „osoby, które urodziły się i wychowały w świecie, w którym od urodzenia obcowały z wieloma technologiami komunikacyjnymi”⁶. Autor ten przywołuje słowa Marca Prensky’ego, który twierdzi, że „Dzisiejsi uczniowie nie są już ludźmi, dla których stworzony został nasz system edukacyjny”⁷. Z obserwacji wynika, że uczniowie doskonale dają sobie radę z różnymi technologiami komunikacyjnymi i świetnie poruszają się w przestrzeni elektronicznej, która stanowi dla nich naturalne otoczenie i nieskrępowaną przestrzeń życiową.

Niebezpieczeństwem, jakie niosą nowe technologie, jest naruszanie prywatności i intymności osób korzystających z Internetu czy telefonu ujawniające się śledzeniem poczty elektronicznej, podsłuchiowaniem, podglądaniem odwiedzanych witryn, gromadzeniem naszych sms-ów, czy ustalaniem naszego położenia⁸. Wymienione czynności z całą pewnością stanowią zagrożenie dla naszej prywatności i ograniczają swobodę poruszania się w wirtualnej rzeczywistości.

Agresja elektroniczna jest jedną z najszybciej rozwijających się form wrogości. Przejawia się tylko w hejtowaniu, ale np. w rozprzestrzenianiu wirusów, botnetów, czy oszustw pocztowych. Globalny charakter Internetu umożliwia sprawcom niemal każdą niedozwoloną aktywność rozprzestrzeniając ją w każdym zakątku świata.

Zdaniem Izabeli Kochan i Mariusza Z. Jędrzejko „Problem agresji w sieci uznać należy za jedno z wiodących wyzwań profilaktyki społecznej”⁹. Autorka niniejszej publikacji pragnie dotknąć problemu agresji w sieci, gdyż uznaje, że zagadnienie to stanowi coraz

² J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2009, s. 11.

³ Tamże, s. 41.

⁴ Tamże, s. 42.

⁵ Tamże, s. 25.

⁶ Tamże, s. 25.

⁷ Tamże, s. 26.

⁸ P. Krawczyk, *Bezpieczeństwo człowieka w społeczeństwie nadzorowanym*, [w:] J. Bednarek, A. Andrzejewska (red.), *Zagrożenia cyberprzestrzeni i świata wirtualnego*, Wydawnictwo DIFIN, Warszawa 2014, s. 180.

⁹ I. Kochan, M.Z. Jędrzejko, *Cyberbullying wśród dzieci i młodzieży. Zjawisko, uwarunkowania, delegacje profilaktyczne*, [w:] M.Z. Jędrzejko, A. Szwedzik (red.), *Pedagogika i profilaktyka społeczna*, Oficyna Wydawnicza ASPRA, Milanówek-Warszawa 2018, s. 104.

większe zmartwienie nie tylko w przestrzeni edukacyjnej, ale również w życiu prywatnym i rodzinnym wielu młodych ludzi.

Realia współczesnej cyberprzestrzeni

Celem przybliżenia problematyki w niniejszym rozdziale wyjaśnione zostaną podstawowe pojęcia związane z wirtualną rzeczywistością i technologiami komunikacyjnymi.

Cyberbullying to połączenie dwóch słów *cyber* – oznaczającego komputerowe lub elektroniczne sterownie i *bully* – stanowiącego określenie brutalności, terroryzowania, nękania, znęcania się. W literaturze przedmiotu czytamy, że *bullying* to „długotrwałe i negatywne działanie uczniów lub grup uczniów skierowane na innego ucznia lub grupę uczniów, zmierzające do wykluczenia ofiary z grupy rówieśniczej”¹⁰. Ze względu na znaczenie pojęcia *cyberbullying* często zastępowany jest pojęciami: *cyberprzemoc*, *cybermobbing* lub *e-mobbing*.

Odwołując się do literatury przedmiotu, najczęstszymi sprawcami tradycyjnego *bullyingu* są chłopcy. Ujawnia się to głównie w *bullyingu* fizycznym. *Bullying* werbalny i relatywny rozpowszechniony jest zarówno wśród chłopców, jak i dziewcząt. Odwołując się do badań *mobbingu* elektronicznego uczniów ze szkoły podstawowej, należy zwrócić uwagę, że *cyberbullying* dokonywany przez chłopców najczęściej przyjmuje formę nieskrępowanych ostrych ataków wobec ofiar. Dziewczęta zaś częściej angażują się w intrygi, na przykład pozorując, że są kimś innym¹¹. Nie możemy zatem jednoznacznie powiedzieć, że sprawcami *mobbingu* elektronicznego są bardziej chłopcy niż dziewczynki. Aktualne badania dotyczące wieku sprawców agresji elektronicznej nie dają jednoznacznej odpowiedzi. Niektórzy badacze¹² wskazują na nastolatków (powyżej 15 roku życia), z innych badań wnioskujemy, że rozpowszechnianie *mobbingu* elektronicznego uwidacznia się w różnych grupach wiekowych. Odwołując się do obserwacji uczniów w młodszym wieku szkolnym, możemy uznać, że agresja elektroniczna uwidacznia się już na tym etapie wieku dziecka. Badania wskazują, że 74% dzieci polskich w wieku 9-16 lat codziennie loguje się do sieci, a najczęściej dzieci i młodzież korzystają z Facebooka¹³. Z badań prowadzonych przez Fundację Dzieci Niczyje wynika, że 64% dzieci w wieku od 6 miesięcy do 6,5 lat korzysta z urządzeń mobilnych, a 25% dzieci codziennie¹⁴. Na początku 2013 roku aż 52% internautów w wieku 12-17 lat przyznaje, że miało do czynienia z internetową przemocą werbalną, 57% nastoletnich respondentów przyznaje, że przynajmniej raz była obiektem zdjęć lub filmów wykonywanych bez ich woli¹⁵.

¹⁰ S. Bębas, *Patologie społeczne w sieci*, Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT, Toruń 2013, s. 52.

¹¹ D. Maher, *Cyberbullying. An ethnographic study of one Australian upper primary school class*, “Youth Studies Australia”, 2008, nr 4, s. 50.

¹² R. Slonje, P.K. Smith, *Cyberbullying: Another main type of bullying?*, “Scandinavian Journal of Psychology” 2008, nr 49, s. 147-154.

¹³ Dz. Cyt. I. Kochan, M.Z Jędrzejko, *Cyberbullying wśród dzieci...*, s. 105.

¹⁴ Tamże, s. 105.

¹⁵ Dz. Cyt. S. Bębas, *Patologie społeczne...*, s. 69.

Zdaniem Marty R. Jabłońskiej w agresji słownej dostrzega się pewne powtarzające się składowe. Należą do nich: „chęć zranienia, wyrządzenia krzywdy, nękania, obrazy; żywione dyskryminacja i uprzedzenia; koncentracja na wybranej osobie bądź grupie”¹⁶.

Powołując się na Annę Andrzejewską, Piotr Krawczyk pisze, że „dla nastolatków XXI wieku cyberprzestrzeń staje się dominująca, a świat Internetu postrzegany jest przez nich jako środowisko naturalne”¹⁷. We współczesnym świecie panuje powszechne przekonanie, że nowoczesne technologie są niezbędne w życiu. Pragnąc być akceptowanym w środowisku rówieśniczym, każdy młody człowiek zmierza do posiadania profilu na Facebooku, aby utrzymywać stałą komunikację z innymi czy też dysponowania własnym smartfonem, żeby tak jak inni grać w nowe gry komputerowe. Najogólniej chodzi o to, żeby istnieć w danej społeczności i nie pozostawać w tyle, żeby czuć się ważnym i cenionym przez rówieśników.

Jedną z form słownej agresji internetowej jest *hejt* i *mowa nienawiści*. Pojęcia te często używane są zamiennie, chociaż nie są one jednoznaczne. Hejt charakteryzują wypowiedzi silnie nacechowane negatywnymi emocjami, mającymi na celu przekazanie komuś lub czemuś cech lekceważących jego wartość. Mowa nienawiści jest rodzajem konwersacji, który poniża, krytykuje i nie ogranicza się do przestrzeni internetowej. Zjawisko agresywnych ataków w formie treści publikowanych w cyberprzestrzeni jest szczególnie niebezpieczne w przypadku dzieci i młodzieży, gdyż rozpowszechnia nękanie doświadczane w szkole, przysparza cierpienia i może prowadzić do prób samobójczych. Patrycja Chrzanowska słusznie zauważa, że „problemy związane z używaniem języka w kontekście stosowania mowy nienawiści lub hejtu są powiązane z możliwą kolizją dwóch praw: wolności słowa oraz ochrony dóbr osobistych”¹⁸. Zdaniem autorki istnieje problem z precyzowaniem granic pomiędzy hejtem a mową nienawiści. Uważa ona, że „oba te zjawiska należy odgraniczać od krytyki i jej konstruktywnej odmiany”¹⁹. Bezdyskusyjne pozostają szkody wywołane zarówno przez hejt, jak i mowę nienawiści. We współczesnej rzeczywistości wirtualnej dostrzega się coraz więcej niepożądanych sposobów obrażania i poniżania innych. Uwidacznia się to w małej przestrzeni zajmowanej przez dzieci i młodzież, jak i w wielkim obszarze widocznym w mediach publicznych, gdzie znieważa i ośmiesza się prominentów czy celebrytów.

Badacze cyberprzemocy wyróżnili jej rodzaje. Uwzględnili oni następujące działania: wojna na obelgi; prześladowanie; oczernianie i poniżanie; podszywanie się, kradzież tożsamości; ujawnianie, upublicznianie tajemnic; wykluczenie, ostracyzm; cybernękanie, śledzenie; prowokowanie, atakowanie; agresja techniczna²⁰. Wśród typów agresji elektro-

¹⁶ M.R. Jabłońska, *Człowiek w cyberprzestrzeni. Wprowadzenie do psychologii Internetu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018, s. 113.

¹⁷ Dz. Cyt. P. Krawczyk, *Bezpieczeństwo człowieka...*, s. 181.

¹⁸ P. Chrzanowska, *Rola mowy nienawiści w zjawiskach dyskryminacji i stygmatyzacji*, [w:] J. Dynkowska, N. Lemann, M. Wróblewski, A. Zator (red.), *Hejterstwo nowa praktyka kulturowa? Geneza, przypadki, diagnozy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017, s. 189.

¹⁹ Tamże, s. 189.

²⁰ S. Bębas, *Patologie społeczne...*, dz. cyt. s. 57.

nicznej wyróżniono agresję wobec pokrzywdzonych, celebrytów, nieznajomych oraz agresję uprzedzeniową i mobbing elektroniczny²¹.

J. Pyżalski dowodzi różnorodności typów agresji elektronicznej, której dokonują młodzi ludzie. Uważa on, że „specjaliści zajmujący się problemem „wychowania w erze cyfrowej” muszą traktować zjawisko agresji elektronicznej jako zespół zjawisk i zajmować się nimi specyficznie, a nie w sposób zunifikowany”²². Zjawisko agresji elektronicznej zaczyna coraz częściej ujawniać się w młodszej grupie wiekowej dzieci. Z badań wynika, że adoleescenci oprócz agresji elektronicznej szczególnie często angażują się w cyberbullying będący jednocześnie typem agresji elektronicznej i agresji rówieśniczej.²³ Należy zauważyć, że agresja w znacznym stopniu ze świata realnego została przeniesiona w przestrzeń wirtualną, gdzie często jej sprawcy są anonimowi i stają się bezkarni.

Podsumowanie

Problemowi agresji w sieci poświęca się coraz więcej uwagi zarówno w mediach, w życiu prywatnym, rodzinnym, jak i w edukacji.

Oczekuję, że przedstawione przez mnie wnioski będą stanowić przydatne sugestie zarówno dla osób zajmujących się zawodowo edukacją, jak i rodziców wychowujących dzieci w erze mediów cyfrowych. Najmłodszy użytkownicy cyberprzestrzeni nie są odpowiednio przygotowani do bezpiecznego funkcjonowania w wirtualnym świecie. Zarówno dzieci, młodzież, jak i pedagodzy mają spore braki kompetencyjne w poruszaniu się w nowoczesnym świecie cyberprzestrzeni. W związku z tym należałoby zastanowić się nad ukierunkowaniem kształcenia umożliwiającym w perspektywie swobodne poruszanie się w cyfrowej rzeczywistości. Zdaniem Doroty Marczuk i Kingi Kucały „Człowiek kompetentny w zakresie odbioru przekazów medialnych potrafi dostrzec mechanizmy psychologicznego oddziaływania mediów na odbiorcę, potrafi też kontrolować swój kontakt z mediami, by nie ulec nadmiernej nimi fascynacji, a tym samym uzależnieniom medialnym”²⁴. Takie właściwości możemy nazwać kompetencjami pozornymi. Dzieci nie potrafią weryfikować wiedzy przekazywanej w mediach, młodzież nie jest do końca przygotowana do wychwytywania wpływu środków masowego przekazu na psychikę. Młodzi ludzie pragną pokazać się w sieci z jak najlepszej strony, zdradzając wszystkie informacje o sobie lub przypisując sobie wymaginowane zasługi. Istotna w edukacji młodych ludzi jest wstrzemięźliwość w zakresie sieciowej autoprezentacji, zatem pedagogizacja młodego pokolenia w zakresie poruszania się w sieci jest jak najbardziej wskazana już na etapie wczesnego dzieciństwa.

---

²¹ Tamże, s. 59.

²² J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Wydawnictwo IMPULS, Kraków 2012, s. 268.

²³ Tamże, s. 269.

²⁴ D. Marczuk, K. Kucała, *Wolność słowa w świecie wirtualnym – wartość nadużywana*, [w:] J. Bednarek, A. Andrzejewska (red.), *Zagrożenia cyberprzestrzeni i świata wirtualnego*, Wydawnictwo DIFIN, Warszawa 2014, s. 154.

Odwołując się do problematyki agresji elektronicznej i własnych obserwacji, wysunęto wnioski istotne dla praktyki pedagogicznej. Zauważono, iż należy:

- 1) Zwiększyć świadomość dzieci w zakresie użytkowania Internetu.
- 2) Nauczyć je niezobowiązującej autoprezentacji sieciowej.
- 3) Wyedukować rodziców/nauczycieli/opiekunów w stosowaniu jednoznacznych reguł korzystania z technologii cyfrowych przez dzieci.
- 4) Zwrócić uwagę dzieci na niebezpieczeństwa czyhające w sieci.
- 5) Obniżyć stosunek fascynacji mediami, które budują szacunek do niewłaściwych czynów i zachowań w cyberprzestrzeni.
- 6) Wyeliminować programy telewizyjne i gry komputerowe, w których dominuje agresja i przemoc.
- 7) Zastąpić rozkazy czy nakazy prośbami lub wspólnym ustalaniem zasad.
- 8) Dać dziecku swobodę wyzbycia się własnych trudnych emocji poprzez wyłkanie się, wyżalenie czy wykrzyczenie.
- 9) Zachęcić do rozładowania nawarstwionej energii poprzez rozwijanie i uprawianie własnych zamiłowań, sportu czy zabaw na świeżym powietrzu.

Agresja jest zjawiskiem społecznym zauważalnym w domu, w szkole, na ulicy czy w massmediach. Nie należy zatem do wydarzeń wyjątkowych. W ostatnim czasie obserwuje się wzrost zachowań agresywnych na terenie szkoły. Agresja przenoszona jest do społecznych portali internetowych, wyraźnie uwidacznia się w telewizji. W filmach coraz częściej słyhać wulgaryzmy, widać przemoc, ograniczanie swobody i wolności drugiego człowieka. Przyczyn zachowań agresywnych upatruje się między innymi w niestabilnej sytuacji rodzinnej dziecka, monotonii bycia czy zbyt wolnym lub nazbyt szybkim tempie życia. Jak wcześniej wspomniano, przyczyn agresji jest bardzo dużo. Jedną z najbardziej znaczących jest niewystarczający, a może nawet przerażająco mały udział rodziców w procesie wychowawczym swoich pociech. Kolejną istotną przyczyną agresji mogą być niepowodzenia w nauce, wynikające często z nadmiernych wymagań współczesnej szkoły. Skuteczną metodą ograniczenia zachowań agresywnych jest permanentne kształtowanie pożądaných społecznie postaw, pokazywanie wzorców prawidłowych zachowań i jakże ważna współpraca wszystkich podmiotów biorących udział w procesie wychowawczym młodego człowieka, bo tylko taka współpraca może przynieść oczekiwane rezultaty. Formami wsparcia ukierunkowanymi na zapobieganie zachowaniom agresywnym są z pewnością działania profilaktyczne i interwencyjne realizowane na terenie szkoły. Skuteczność takiej aktywności została naukowo potwierdzona i wspomagana jest przez wiele ośrodków wczesnej interwencji czy zakłady resocjalizacyjne. Profilaktyka jest najtańszą formą pomocy zatem warto byłoby już na wczesnych etapach edukacji dzieci pomyśleć o zastosowaniu takiej struktury edukacji uczniów, która powstrzyma lub uniemożliwi rozwój zachowań agresywnych, jak również wskaże dzieciom sposób postępowania w sytuacjach trudnych.

Bibliografia:

1. Bębas S., *Patologie społeczne w sieci*, Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT, Toruń 2013.
2. Chrzanowska P., *Rola mowy nienawiści w zjawiskach dyskryminacji i stygmatyzacji*, [w:] J. Dynkowska, N. Lemann, M. Wróblewski, A. Zator (red.), *Hejterstwo nowa praktyka kulturowa? Geneza, przypadki, diagnozy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017.
3. Jabłońska M. R., *Człowiek w ceberprzestrzeni. Wprowadzenie do psychologii Internetu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.
4. Kochan I., Jędrzejko M. Z., *Cyberbullying wśród dzieci i młodzieży. Zjawisko, uwarunkowania, delegacje profilaktyczne*, [w:] Z. Jędrzejko Mariusz, A. Szwedzik (red.), *Pedagogika i profilaktyka społeczna*, Oficyna Wydawnicza ASPRA, Milanówek-Warszawa 2018.
5. Krawczyk P., *Bezpieczeństwo człowieka w społeczeństwie nadzorowanym*, [w:] J. Bednarek, A. Andrzejewska (red.), *Zagrożenia cyberprzestrzeni i świata wirtualnego*, Wydawnictwo DIFIN, Warszawa 2014.
6. Maher D., *Cyberbullying. An ethnographic study of one Australian upper primary school class*. „Youth Studies Australia”, 2008, nr 4.
7. Marczuk D., Kucala K., *Wolność słowa w świecie wirtualnym – wartość nadużywana*, [w:] J. Bednarek, A. Andrzejewska (red.), *Zagrożenia cyberprzestrzeni i świata wirtualnego*, Wydawnictwo DIFIN, Warszawa 2014.
8. Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Wydawnictwo IMPULS, Kraków 2012.
9. Pyżalski J., *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2009.
10. Slonje R., Smith P.K., *Cyberbullying: Another main type of bullying?*, „Scandinavian Journal of Psychology”, 2008, nr 49.

Dane kontaktowe

Maria Łukawska, lukawska68@vp.pl